

HAVRANCSIK DÁNIEL¹

DURKHEIM ÉS A „VALÓSÁG TÁRSADALMI FELÉPÍTÉSE”²

DOI: 10.18030/socio.hu.2019.2.15

ABSZTRAKT

Az utóbbi évtizedekben Émile Durkheim elfoglalta az őt megillető helyet a tudásszociológia klasszikusai közt, és a tudás társadalmi megformáltsága iránt érdeklődő, de a német szellemtudományos gondolatvilágtól idegenkedő kutatók érdeklődésének hála, gondolatait megújult figyelem övezi. Azonban mindmáig elkerülte a figyelmet az a közvetett, ám jelentős Durkheim-hatás, mely a „szociálkonstruktivizmuson” átszűrődve döntően befolyásolja a jelenkor tudásszociológiai alapállását.

Az elmúlt fél évszázad során valódi klasszikussá érett, a legszélesebb társadalomtudományos publikum által ismert *A valóság társadalmi felépítése* című könyvben Peter L. Berger és Thomas Luckmann elsősorban Alfred Schütz gondolataira hivatkozva fejtette ki egy alternatív tudásszociológia programját, melyet némileg könnyelműen a weberi és durkheimi megközelítések szintéziseként vezettek elő. Az elterjedt nézettel szemben az önálló tudományos munkásságukban is rendkívül erős durkheimi inspirációról tanúbizonyságot tévő szerzők koncepciójuk kialakításakor bizonyos döntő pontokon éppen a schützi alapelvekkel ellentétes elméleti döntéseket hoztak, és egy durkheimi színezetű kollektivista és objektivista tudásszociológia formájában vázolták fel elképzelésüket a sikeresen integrált társadalom adekvát leírására vonatkozóan a saját pályáján kihívott Talcott Parsonsszal szemben.

Nem túlzás a szerzőpáros méltán sikeres könyvében foglaltakat a tudásszociológia megújításaként értékelni. Tévedés azonban a legalább annyira Durkheim és Mead, mint Schütz felől tájékozódó koncepciót a „fenomenológiai szociológia” tudásszociológiára vonatkozó ajánlatának tekinteni. Bár sikeresen gyűjtötték össze és gondolták tovább Schütz töredékes tudásszociológiai vonatkozású megfontolásainak többségét, elszalasztották annak lehetőségét, hogy kibontsák a tudásszociológia Schütz egyes befejezetlen kézírataiból rekonstruálható alternatíváját, mely a tudásszociológia szubjektivitás felőli határait volt hivatott kijelölni, és mely egy fenomenológiai eszközökkel rögzített következetes módszertani individualizmus érvényesítésével éppen a kollektivista és objektivista elméleti stratégia sajátos problémáival szemben jelenthetett volna biztosítékot.

Kulcsszavak: Émile Durkheim, Peter L. Berger, Thomas Luckmann, Alfred Schütz, konstruktivizmus, tudásszociológia

1 ELTE TÁTK Szociológia Doktori Iskola, Szociológia Doktori Program

2 Köszönettel tartozom Pál Eszternek, valamint a két anonim lektornak a tanulmány korábbi változatához fűzött megjegyzéseikért.

DURKHEIM AND THE „SOCIAL CONSTRUCTION OF REALITY”

ABSTRACT

In recent decades Émile Durkheim has taken his rightful position among the classical figures of the sociology of knowledge, and thanks to scholars interested in the social formation of knowledge, but resistant to the heritage of the Geisteswissenschaften, his thought has received renewed attention. However, the mediated but significant Durkheimian influence, which by being filtered through „social constructivism” strongly affects the ideas of the current mainstream of the sociology of knowledge, has so far escaped attention.

In their *The Social Construction of Reality*, a book which became a truly classical work in the last half century, and is known by the widest audience of the social sciences, Peter L. Berger and Thomas Luckmann formulated an alternative programme for the sociology of knowledge referring mostly to the thought of Alfred Schütz, proposed as an unwary synthesis of the Weberian and Durkheimian approaches. Contrary to the received view, the authors, both strongly influenced by Durkheim in their individual work, made theoretical decisions in opposition to Schützian principles on some important points, and their offer is another image depicting the successfully integrated society, formulated against Talcott Parsons, whom they challenged on his own grounds.

It is no exaggeration to consider the contents of their deservedly successful book as a reformulation of the sociology of knowledge. It is however false to consider the conception, influenced at least as strongly by Durkheim and Mead as by Schütz, as „the phenomenological sociological” proposal for a sociology of knowledge. Although they collected and developed most of Schütz’s fragmented remarks relevant for the sociology of knowledge with great success, they missed the opportunity to extract the alternative of the sociology of knowledge contained in some of Schütz’s unfinished manuscripts, which by marking the boundaries delimiting subjectivity from the sociology of knowledge and fostering a phenomenologically fortified consistent form of methodological individualism could serve as a safeguard against the specific problems of collectivistic and objectivistic theoretical strategies.

Keywords: Émile Durkheim, Peter L. Berger, Thomas Luckmann, Alfred Schütz, constructivism, sociology of knowledge

DURKHEIM ÉS A „VALÓSÁG TÁRSADALMI FELÉPÍTÉSE”

1.

Az utóbbi időkből megszokottá vált, hogy Émile Durkheimet a tudásszociológia egyik klasszikusának tekintsük, jelentős részben annak köszönhetően, hogy vonatkozó gondolatait felfedezték azok az angolszász kutatók, akik a tudásszociológia vizsgálódási terepére a tudománykutatás különböző útjain keresztül érkeztek, és ezért elfordulni voltak kénytelenek a tudásszociológiai kánont nagyban meghatározó német szellemtudományos hagyománytól (Bloor 1976, 2005a, 2005b, Schmaus 1994, Pickering 1999, Havrancsik 2016). A döntően a kollektív reprezentációk és az osztályozás tematikája iránt érdeklődő reflexió figyelmét azonban mindmáig elkerülte az a közvetett hatás, amelyet Durkheim a kortárs tudásszociológia főáramán keresztül gyakorol gondolkodásunkra.

Az utóbbi évtizedekben a társadalomtudományos diskurzus mellett a művelt közbeszédben is egyre gyakoribbá vált a „társadalmi konstrukciókra” való hivatkozás. Ez utóbbiak alatt többnyire azt értik, hogy valamilyen módon a társadalom állítja elő azt a *kollektív* és *objektív* értelmi alapot, melyre a modern társadalom szerveződése és önértelmezése alapozódik. Kollektív és objektív: ezek durkheimi fogalmak. Amellett fogok érvelni, hogy nem pusztán látszólagos hasonlóságról van szó, hanem a „társadalmi konstrukciókkal” való érvelés – részben közvetetten, részben közvetlenül – durkheimi alapelvekre támaszkodik.

A „társadalmi konstrukciókról” szóló tanok elterjedése nagyrészt Peter L. Berger és Thomas Luckmann *A valóság társadalmi felépítése* című, először 1966-ban megjelent könyvének sikerére vezethető vissza. A siker döntő részben valójában nem a szerzőpáros mondanivalójának, hanem a megkapó címnek szolgált: a „konstrukció” kifejezést a könyvre hivatkozva a legkülönbözőbb elképzeléseket valló szerzők és olvasók kezdték el alkalmazni, több egymástól, és rendszerint Berger és Luckmann saját álláspontjától eltérő értelemben. A recepció kétséges voltánál is sokatmondó tény, hogy a Nemzetközi Szociológiai Szövetségnek a huszadik század legfontosabb műveit összegző listáján a tagok szavazatai alapján a megtisztelő ötödik helyet szerezte meg a könyv, és ezzel a szerzőpáros a jelen írásban a későbbiek során emlegetett minden fontos szerzőt – Durkheimet, Meadet, Parsonst, Schützöt – megelőzött, az egyetlen Max Weber kivételével.³

A mű legfőbb teljesítménye nem önálló és újszerű megállapítások megfogalmazásában, hanem abban áll, hogy számos szerző összekapcsolható, vagy annak tűnő eredményeit szintetizálja és adja közre közérthető formában. Explicite a weberi és durkheimi megközelítések összeegyeztetésére történik kísérlet, az éppen a könyv nyomán a szociológiai kánonba emelt Alfred Schütz eszmei bábáskodása mellett. Véleményem szerint ez

³ A helyezett sorrendben: 1. Weber: *Gazdaság és társadalom, illetve 4. A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*; 5. Berger és Luckmann: *A valóság társadalmi felépítése*; 9. Parsons: *The Structure of Social Action*; 11. Mead: *A pszichikum, az én és a társadalom*; 13. Durkheim: *A vallási élet elemi formái*; 46. Schütz: *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt*.
Forrás: <http://www.isa-sociology.org/en/about-isa/history-of-isa/books-of-the-xx-century/ranking-order/>

a Berger és Luckmann által saját tevékenységükről festett kép csalóka. Elsősorban arra gondolok, hogy Weber és Durkheim összeházasításának kísérlete a hibás kiindulópont miatt kudarcba fulladt, valamint arra, hogy tévesen jelenítik meg magukat Schütz hű örököseiként. A szakmai közhiedelemmel ellentétben ugyanis számos ponton olyan elméleti döntéseket hoztak, amelyek éppen ellentétesek a schützi alapelvekkel. Röviden összefoglalva: Schütz szubjektivitást előtérbe helyező konzekvens módszertani individualizmusával szemben egy Durkheim álláspontjára hasonlító, kollektivista és objektivista – vagyis az egyéni értelemtulajdonítások helyett a kollektív értelemre építő – álláspontra helyezkedtek. Ebben megítélésem szerint döntő szerepet játszik a Bergerre, és különösképpen Luckmannra döntő hatást gyakorló kitörölhetetlen durkheimi inspiráció, melyet vallásszociológiai kutatásaik során nyertek.⁴ Közös munkáik, és főképp *A valóság társadalmi felépítése* számos hivatkozása és számos e hatást elismerő interjú mellett különösen jól tetten érhető e hatás Thomas Luckmann jelentős mértékben durkheimi témák köré szerveződő életművén végigtekintve. A durkheimi szemléletmód kifejezett érvényesítését a műben emellett jelentős mértékben motiválta, hogy a fő intellektuális ellenféllel, – az egyébként ugyancsak Durkheim szellemi hagyatékának egyik jelentős átörökítőjeként értékelhető (Némedi 1988) – Talcott Parsonsszal szemben csak egy objektivista és kollektivista makroszociológiai fókuszú kiindulópontot elfogadva lehetett harcba szállni (Havrancsik 2012).

Azzal önmagában természetesen semmi gond sem lenne, hogy Schütz gondolatai egy nagyszabású szintézisben Durkheiméi mögé szorulnak. Berger és Luckmann azonban könyvében lemondott Schütz legfontosabb önálló teljesítményének kiaknázásáról, mely a szubjektivitás mint a világhoz való hozzáférés megkerülhetetlen adottságának a szociológián belül egyedüli tematizálásában áll, és a schützi módszertani individualizmust egy durkheimi színezetű markáns kollektivizmussal felcserélve nem csak Schütz recepcióját térítette el, de a tudás-szociológiát is egy olyan kollektivista-holista és objektivista kerülőútra vezette, amelyről nem könnyű visszatalálni a megértő szociológia alapelveihez, mely szerint a társadalmi jelenségek magyarázatánál a cselekvők önálló értelemtulajdonításaira kell támaszkodnunk.⁵ Max Webernek jó oka volt arra, hogy a program megfogalmazásakor individuális, és ne kollektív – „társadalmi” – értelemre hivatkozzon. Ha az egyéni értelemtulajdonításokat Durkheim, Mead, Berger és Luckmann, valamint számos más szerző módjára kollektív és objektív értelemre cseréljük, akkor a holista-kollektivista társadalomelméletek szokásos hibáival vagyunk kénytelenek szembesülni, pont azokkal, melyekkel szemben a modern módszertani individualizmus az 1880-as években megfogalmazódott: a magyarázat során átvilágítatlanul maradó kollektív fogalmakat hiposztazálunk, „nemzetgazdaságról”, „kultúráról”, „társadalomról” és hasonlókról kezdünk el beszélni, melyek legtöbbször nem bizonyulnak többnek

4 Önálló alkotóként Berger és Luckmann elsősorban két igen ismert vallásszociológiai munka szerzőjeként (Berger 1967, Luckmann 1967) írta be magát a szociológia történetébe. Tudományos tevékenységüket életművük egészen végigkísérte a vallás témája, mely élénken foglalkoztatta őket abban az időszakban is, amikor *A valóság társadalmi felépítése* tervei megszülettek. (Ez az időszak ráadásul nagyjából egybeesett Berger vallásszociológiai könyvének megfogalmazásával, valamint Luckmann először németül megjelent munkájának újabb, angol nyelvű változata előkészítésével. Az utóbbi első német megjelenése: Luckmann 1963.) A vallás iránti érdeklődés kettejük számára nem csak szakmai együttműködésük kezdeténél, de már személyes ismeretségük legelején is közös nevezőként szolgált.

5 A későbbiekben Luckmann közreadott egy saját megfogalmazására szerint a cselekvésemélet fenomenológiai kifejtésére vállalkozó kötetet, melyben azonban nem történt sokkal több, mint a weberi-schützi belátások megisméltése, majd a Bergerrel közösen írt könyvből ismert gondolatok újrafogalmazása cselekvéseméleti fogalmak mentén. (Luckmann 1992b)

fekete doboz-magyarzatoknál (Schulak–Unterköfler 2011, Ringer 2000, Mises 1976).⁶ Rendszerint ebben a sorsban osztozik a „társadalmi konstrukciókra” való hivatkozás is. A szociológus *azzal* nem magyaráz, hogy valamit „társadalmi konstrukciónak” bélyegez; a „társadalmi konstrukció” mibenlétét ezzel szemben valóban fontos lenne megmagyaráznia.

Schütz segíthetett volna tisztázni, hogy az eredendően makroszociológiai igényekkel fellépő tudásszociológia meddig terjeszkedhet kollektivistá magyarázati módszereket alkalmazva, mielőtt beleütköznék a szubjektivitásba. Thomas Luckmann-nak, Schütz befejezetlen kéziratai gondozójának lehetősége nyílt volna arra, hogy a relevanciaelmélet töredékeiből kibontsa ezeket a megfontolásokat, de nem élt ezzel a lehetőséggel. Durkheim rendíthetetlen híveként jó oka volt erre.

2.

Azt állítom tehát, hogy Berger és Luckmann hatásán keresztül rejtett módon durkheimi – vagy durkheimi jellegű – kiindulópontok szivárognak be a tudásszociológiába és a társadalomtudományos tájékozódású közbeszédbe. Két módon történik ez. Egyrészt egy nem csak durkheimi jellegű, hanem kimondottan durkheimi eredetű érvrendszer részeként, melyet Berger és Luckmann meggyőződése közvetít, másrészt pedig a Durkheimhez sokkal közvetettebben kapcsolódó, a „konstruktivizmus” kifejezés mögött felsorakozó különböző megközelítések keresztül.⁷ A kettőben közös, hogy Durkheim következetességét nélkülözve nem kutatásstratégiai okból, hanem a magyarázat könnyebb megfogalmazhatóságának érdekében élnek kollektivistá-objektivistá érveléssel.

Az első esetben az olvasók Berger és Luckmann szuggesztíven megfogalmazott saját álláspontjával összhangban fogadják el a durkheimi társadalomkép objektivistá és kollektivistá kiindulópontjait. Az objektivizmus ebben az összefüggésben azt jelenti, hogy Durkheimmel együtt úgy vélik: a társadalmi tények dolgok, vagyis objektív ontológiai státuszt tulajdonítanak a „társadalomnak”, amely ebben az esetben nem csak strukturális meghatározottságokat, hanem – és ez a döntő – kollektív értelmi struktúrát is jelent. Az ontológiai értelemben vett valóság tartalmi rögzítésétől – a megértő szociológia szempontjából teljes joggal (Endress 2016) – elzárkóznak; bármi is legyen a valóság, *a* valóság *létezik*. A kollektivizmus pedig azt jelenti: ebből a valóságból *egy* van, ami minden cselekvő számára azonos, és a szociológiának ezt az egyetlen közös valóságot kell megragadnia.

A könyv arra az alapvető meglátásra épül, hogy a valóság társadalmilag konstruált, és a szerzők e – statikus és dinamikus értelemben egyaránt értelmezendő – konstrukciónak a mibenlétére szeretnének fényt deríteni, hogy így az eszmetörténeti csőllátás által gátolt tudásszociológiát új alapokra, a „laikus” hétköznapi értelemtulajdonítások talapzatára helyezték.⁸ A durkheimi és weberi megközelítést összekapcsolni vágyó koncepció az alábbi kérdésre adott válaszként bontakozott ki: „hogyan lehetséges, hogy a szubjektív értelem objektív tárgyisággá válik?” (Berger–Luckmann 1967: 30)

⁶ A kollektivistá magyarázat problémájához – a nyelvre és történelemre (hagyományra) hivatkozó fősodratú hermeneutikai megközelítés kapcsán – lásd bővebben Havrancsik 2018.

⁷ Ez utóbbiakkal kapcsolatban lásd Abbott 2001, Hacking 2000, Endress 2016.

⁸ Mindezek kapcsán egyrészt az érdeemes megjegyezni, hogy a durkheimi tudásszociológia (Durkheim 2004, Durkheim–Mauss 2005) ugyancsak a magától értetődő hétköznapi értelemtulajdonításokra alapozódott, másrészt pedig hogy a szerzők verдикte a klasszikus tudásszociológia felett némileg igazságtalan, Mannheim esetében pedig – legalábbis részben – hibás. (Az utóbbiakhoz lásd részletesebben Sica 2016)

A mű átgondolt és jól követhető felépítése az alábbi fejezeteken vezet keresztül:⁹

A *bevezetőben* megfogalmazzák a tudásszociológia megújítására való igényüket, és nem csak a tudásszociológia eszmetörténeti hagyományától, de annak filozófiai beágyazottságáról és explicit ismeretelméleti igényeitől is elhatárolják magukat. Az *első*, a hétköznapi tudás alapjaival foglalkozó fejezetben, melyet a „hétköznapi élet valóságának fenomenológiai analíziseként” (Berger–Luckmann 1967: 7) vezetnek elő, voltaképpen Schütz tudásszociológiáját ismertetik Thomas Luckmann olvasatának megfelelően, vagyis abban a formában, ahogyan az pár évvel később a Luckmann által befejezett *Az életvilág struktúrái* első kötetében megjelent. A *második*, „*A társadalom mint objektív valóság*” című¹⁰ fejezet rejtett motivációja az, hogy Parsonst saját pályáján, a makroszociológiai integrációelmélet terepén kihívva azt bizonyítsák, hogy a jól integrált társadalmi rend nem – mint Parsons véli – intézményi rendszerek által, hanem e rendszerek *legitimációja* által van fenn tartva, vagyis a társadalmi rendet *értelemmenteli integráció*, egyfajta kognitív társadalmi szerződés teszi lehetővé. A *harmadik*, „*A társadalom mint szubjektív valóság*” címet viselő fejezet különös jegye, hogy címével ellentétben nem foglalkozik a szubjektivitás kérdésével, annál inkább a szocializációval, hogy aztán az ígért Schützt az érvelésben gyakorta helyettesítő Mead érvrendszere alapján az individuális cselekvő elemét analitikusan a kollektivitás alá rendelje. A *konklúzióban* azután hitet tesznek amellett, hogy elméletüknek sikerült összebékítenie Durkheimet Weberrel – akik közt tulajdonképpen sosem volt döntő nézeteltérés.¹¹

A szerzőpáros ambiciózus ígérete Durkheim és Weber gondolatainak összeegyeztetésére (Berger–Luckmann 1967: 30, 207) azonban könnyelműnek bizonyult. A valódi szintézishez ugyanis Durkheim objektivista-kollektivistista társadalomképét nem csupán egy felszínesen értelmezett megértő elmélettel kellett volna összeegyeztetni, hanem Weber módszertani individualizmusával is, mely koncepciójának integráns eleme. Weber elméletében következetesen került a kollektív értelemtartalmakra való támaszkodást,¹² és jó oka volt e kétségtelenül kényelmetlen kutatásstratégiai döntés meghozatalára. A kollektív értelemkészletre – kulturális azonosságra, szabályok közösen osztott halmazára, közös nyelvre – alapozott magyarázatok kétségtelenül nagy magyarázóerőre tudnak szert tenni. Roppant könnyen esnek azonban abba a hibába, hogy magyarázatuk az egyéni perspektíva szempontjából külsődleges, és ezért a weberi terminológia szerint értelem szempontjából inadekvát marad.¹³ Weber a cselekvői szemszöghöz ragaszkodva került el a kollektivistista fekete doboz-magyarázatok csapdáját; korántsem véletlen, hogy a weberi belátás forrásául szolgáló markánsan szubjektivistista beállítottságú osztrák közgazdaságtani iskola tanítványa, Alfred Schütz építette tovább a megértő szociológiai elméletet egy azóta termékenynek bizonyuló irányban. Berger és Luckmann az egyéni értelmet végső soron feláldozza a parsonsi értelemben vett jól integrált társadalom képének érdekében az objektív értelem oltárán, mikor az individuális cselekvőt teljes egészében szocializációja termékeként ábrázolva a kollektivitást a névle-

9 Az egyes fejezetekhez rendelt rövid megjegyzéseim természetesen nem törekednek arra, hogy akár csak részben is összefoglalják azok – számos remek belátást megfogalmazó – tartalmát. E megjegyzéseket saját – a műnek tulajdonképpen csak egy, de megítélésem szerint különösen jelentős – aspektusára vonatkozó bírálatom kiegészítésének számom.

10 Talán nem is szükséges utalni arra, hogy e fejezetcím mennyivel inkább tükrözi a durkheimi társadalomképet, mint az objektivistától minden téren tartózkodó Schütztét.

11 Vö. Berger–Luckmann 1967: 30.

12 Vö. Némedi 2005: 257–258.

13 Az érvényes magyarázathoz ezeket a külsődleges elemeket az individuális cselekvő indítékain *belül* kellene kimutatni, amint arra Schütz Parsonsszal való vitája során rámutatott (Havrancsik 2012).

gesen a szubjektivitás által elfoglalt helyre helyezi. Ez a lépés a makroszociológiai magyarázat terepén nem csak bevett, de logikusnak is mondható, a megértő szociológiai alapelvek elfogadása, mi több, az egyéni cselekvőség explicite szubjektivitásként való tematizálása után az értelmi konszenzus hiposztazálása, és az értelem felfakadási pontja, az egyéni értelemtulajdonítás negligálása azonban nem védhető.

A „társadalommal mint szubjektív valósággal” foglalkozó fejezet legelejétől kezdve azt igyekszik bemutatni, hogy az egyén értelme a szocializáció során megtelik a társadalommal, hogy aztán számos mechanizmus örökjön afölött, hogy az egyéni értelem ki ne lépjen a készen kapott kollektív valóság medréből. Emlékezetes példáját nyújtja ennek a könyv pszichoanalízisről szóló része, ahol a szerzők a monolit társadalmi rend fenntartásáért felelő funkcionáriusként ábrázolják a terapeutát.¹⁴

Egy olyan érvelés, amely komolyan figyelembe veszi a szubjektivitást, mint a világhoz való hozzáférés sajátos korlátokkal és lehetőségekkel járó tényezőjét, nem engedhetné meg magának egy objektív és egységes „társadalmi valóság” meglétének tételezését. Berger és Luckmann tulajdonképpen Durkheim kollektivizmusát érvényesíti akkor, mikor a Schütz-cel látszólag összhangban lévő George Herbert Mead szocializációelméletén keresztül az egyes cselekvő interpretációkészleteit a homogén közösség értelemtartályából feltöltve látszólag megfelel annak az általuk elismert követelménynek, hogy individuális szinten is biztosítsák magyarázatukat. Valójában azonban nem kevesebb történik, mint a szubjektivitás elemének kiiktatása. A probléma ugyanaz, mint Meadnál: abból, hogy az egyén tudata társas tevékenységeket gyakorolva formálódik ki, nem következik feltétlenül az, hogy e tudat egyéni tartalmai a későbbiek során összhangban maradnak a társas környezettel. A társadalmi *eredetű* tudat nem feltétlenül jelent társadalmi *tartalmú* tudatot.

Berger és Luckmann a szubjektív valóság objektív valóság alá rendelését alátámasztandó rendre, a vallásra és a nyelvre hivatkoznak.¹⁵ Ezek bevett módszerei annak, hogy miképpen lehet csökkenteni a szubjektum és a kollektív objektivitásként felfogott társadalom közötti szakadék mélységét;¹⁶ a tudat műveleti zártágát azonban ezekkel az érvekkel sem lehet áttörni. Éppen a konstruktivista ismeretelmélet számos formája – valamint Schütz írásai – világítanak rá arra, hogy a „társadalmat” nem lehet csak úgy beültetni az egyes cselekvő fejébe. A „társadalom” csak akkor lehet egyszerre „szubjektív” és „objektív”, „valóság”, ha lemondunk az egyéni értelemtulajdonítás eleméről. Ez pontosan megfelel Durkheimnek, Meadnek, Parsons-nak, és úgy tűnik Bergernek és Luckmann-nak is. Webernek, Schütz-nek – aki nem véletlenül írta számos helyen, hogy fáradozásai egy *szubjektív* értelemtulajdonításokra épített objektív tudomány kialakítására irányulnak (bővebben lásd Havrancsik 2017) – valamint a konstruktivista ismeretelméletnek azonban nem felel meg.¹⁷ Itt ugyanis nem pusztán egy lecserélhető analitikus segédeszköz elvetéséről van szó: ha az individuális cselekvő szubjektív perspektíváját

14 Megítélésem szerint sokkal inkább helytálló Jürgen Habermas (2005) elképzelése, mely szerint a terapeuta és a páciens közösen dolgoznak ki egy olyan narratívát, melyben a páciens, mint egyedi individuális személy közös nevezőre juthat társas környezettel, mint Berger és Luckmann a feleken a kollektív rend fenntartását számon kérő koncepciója.

15 Meglepő módon a szakirodalom túlnyomó részéből hiányzik annak regisztrálása, hogy Berger és Luckmann – a fenomenológiára való gyakori hivatkozásuk ellenére – a közvetlen érzéki tapasztalattal szemben a nyelvet tüntetik ki a világtapasztalás kiemelt módjaként (vö. Friedman 2016).

16 Egy Wittgenstein nyelvfelfogására és szabálykövetéssel kapcsolatos fejtegetéseire támaszkodó hasonló kísérlethez lásd Winch 1988; vö. Erdélyi 1988.

17 Niklas Luhmann egyenesen amellet érvel, hogy a közös alap feltételezése inkább gátolja, mintsem segíti a konzekvens konstruktivista érvelést (Luhmann 2009: 18–19).

figyelmen kívül hagyjuk, akkor a kollektivisták hiposztázálás hibáinak szolgáltatjuk ki az összes olyan társadalmi jelenség elemzését, ahol nem támaszkodhatunk eredendő értelmi konszenzusra. A tudásszociológián belül ezzel a lépéssel a Berger és Luckmann által meghaladni vélt Mannheim Károly kimunkált perspektivizmusa mögé térnénk vissza.¹⁸ Ez óriási hiba lenne.

A *valóság társadalmi felépítése* nem csak abban jelent novumot a tudásszociológiai irodalomban, hogy a hétköznapi értelmi viszonyokat állítja középpontba, hanem abban is, hogy a tudásszociológia történetében elsőként utasítja vissza az ismeretelméleti vonatkozások vizsgálatát – mely eredetileg a tudományterület központi eleme volt. Az öntudatosan vállalt elméleti igénytelenséget jól jelzi, hogy a könyv címének három szava közül egyiknek sem válik világossá a jelentése: a „valóság” definiálását filozófiai problémaként utasítják vissza.¹⁹ A „társadalmi” jelentése megőrzi megszokott homályosságát; jól lemérhető ez azon, hogy már a „kulturális konstrukciókról” szóló beszéd is pontosabban körülhatároltnak tűnik, mint a „társadalmi” konstrukcióról szóló, nem szólva a német szociológiában az utóbbi években egyre elterjedtebb „kommunikatív konstrukciókat” emlegető diskusziókról (pl. Keller–Knoblauch–Reichert 2013). A konstrukció kifejezés, melyet magyarul helyesen²⁰ egy eredetileg valóban meglévő építészeti jelentésárnyalatra való tekintettel felépítésként fordítottak, okolható a legtöbb félreértésért: Berger és Luckmann határozott, de megkésett tiltakozása ellenére a kifejezést sokan a konstruktivista ismeretelméletre²¹ való utalásként értelmezték. Mindezek az olvasók ezután – Berger és Luckmann konstruktivizmusra vonatkozó sommás ítéletével összhangban – egy sohasem megfogalmazott ontológiai és ismeretelméleti relativizmus képviselőiként azonosították a szerzőpárost.²²

A durkheimi hatások Berger és Luckmann munkája áttételén keresztül való érvényesülésének második módja a következő. A széles körben ismert könyv köztisztelőben álló szerzőire hivatkozva, ám tényleges gondolkodásukkal gyakorta ellentétesen hivatkoznak sokan „társadalmi konstrukciókra”, sok esetben azzal a céllal, hogy a „társadalmi konstrukció” nyelvjátékán keresztül bizonyos ideológiai állásfoglalásokat juttassanak kifejezésre (Hacking 2000). Ez a retorikai konstruktivizmus ha nem is Durkheim tanaira, de egy Durkheiméhez hasonló kollektivisták társadalomképre támaszkodik, és ha nem is Berger és Luckmann gondolataira, de a konstrukció

18 Mannheimet sokan vádolják egyfajta önellentmondó és logikailag hibás relativizmus képviselésével. Relacionalista álláspontját e kritikákkal szemben híven prezentálja Endress 2011.

19 Valójában ezt írják: „Nem kell azokkal a szemantikai finomságokkal foglalkoznunk, amelyek a hétköznapi és a filozófiai szóhasználat mögött rejlnek. Céljaink szempontjából elegendő, ha a »valóságot« mint a jelenségek olyan minőségét határozzuk meg, amelyek akarunktól függetlenül léteznek (nemlétüket nem tudjuk elérni), a »tudást« pedig mint azt a bizonyosságot, hogy a jelenségek valóságosak, és meghatározható tulajdonságokkal rendelkeznek.” (Berger–Luckmann 1998: 11) – mindez azonban aligha nevezhető gondos fogalmi munkának.

20 Bizonyos érvek – különösképpen pedig Luckmann egy megjegyzése – amellettszólnak, hogy a „konstrukció” kifejezés – melyet a szerzők mélyebb megfontolások nélkül alkalmaztak – Alfred Schütz „Aufbau”-jának (lásd Schütz 1932) megfelelőjeként került a címbe, lásd Vera 2016a, 2016b, Dreher–Vera 2016. (A világos recepciónak egyébiránt nem kedvezett az a tény, hogy Schütz műve Berger és Luckmann könyvének megjelenését követően egy évvel angol nyelven hamis címmel – *The Phenomenology of the Social World* – jelent meg.) Az *Aufbau* kifejezés lehetséges angol fordításainak problematikájával kapcsolatban lásd még Hacking 2000: 42.

21 A konstruktivista ismeretelmélet alaptézise szerint a megfigyelő – mely általában a tudat – nem egy eleve adottnak tekinthető magában való dolgot reprezentál, hanem képességeinek függvényében maga alkotja meg megfigyelése tárgyát. Eredetét rendszerint Vicoig vagy Kantig szokták visszavezetni. (A konstruktivizmus különböző formáihoz lásd Pörksen 2011, történetéhez Rockmore 2005.) A hagyomány jeles folytatója a szociológiában Niklas Luhmann.

22 Luckmann egy interjúban így fogalmazott: „ha manapság valaki konstruktivizmust vagy szociálkonstruktivizmust emleget, fedezéket keresek.” (Luckmann 1992a: 4)

kifejezésére, és ez által az utóbbiak tekintélyére hajlamos hivatkozni. Ez a beszédmód a Berger és Luckmann által képviselt „szociálkonstruktivizmusból” annak hajlékonyságát őrzi meg, a konstruktivizmus más formáiból pedig hozzátesz ehhez annyit, hogy újszerűnek és vonzóknak tűnjön. A tudat, mint elsődleges konstruáló entitás teljesítménye rendszerint figyelmen kívül marad ebben az inkább a posztmodern irányzatokra, mintsem Kantra vagy Piaget-ra hivatkozó irányzatban; így válik a „konstrukció” a „dekonstrukció” közeli rokonává.²³

A „szociálkonstruktivizmussal” kapcsolatos félreértések egyik legmakacsabbika szerint, ami Berger és Luckmann munkájában új volt, az éppen maga a „konstrukció” mozzanata. Önmagában véve a konstruktivista szemlélet azonban semmiképpen sem jelentett újdonságot, és a pragmatizmus mint „nemzeti filozófia” hatását mutató korai amerikai szociológia tanítványai számára nem is jelenthetett.²⁴ Újdonságról legfeljebb²⁵ a konstrukciók *társadalmi* eredetével kapcsolatban beszélhetünk, és ez az, ami a modern konstruktivizmus számos más irányzatától is megkülönbözteti a koncepciót.²⁶

Berger és Luckmann konstruktivizmusa a modern konstruktivizmus előzményeitől függetlenül, ilyen értelemben a kortárs konstruktivista irányzatok más formáival *párhuzamosan* jött létre. Erre a távolságra utal az is, ahogyan a szerzők számos megszólalásukban határolódtak el más konstruktivista áramlatoktól – különösen pedig a konstruktivizmus eszmetörténeti előzményeinek csaknem minden elemét mozgósító Niklas Luhmann konstruktivizmusától. Elméletük nem pusztán az ismeretelmélet síkján ellentétes a konstruktivizmus fősodrával: szemben a biológiai és pszichológiai tájékozódású konstruktivizmus formáival (pl. Glasersfeld 1995, Maturana 2003), Berger és Luckmann koncepciójában nem játszik szerepet az egyén (organizmus) adaptációjának motívuma. Az autonóm egyén dinamikus alkalmazkodása környezetéhez hiányzik az elméleti keretből, amely ennek megfelelően minden igyekezete ellenére a makrostrukturális perspektíva rabja marad.²⁷ Berger és Luckmann „szociálkonstruktivizmusa” csak addig a pontig követi a konstruktivista érvelést, ameddig még képes fenntartani rugalmasságát és viszonylagos közérthetőségét, és nem kívánja meg a bevett szociologizáló ismeretelméleti alap feladását.

Ha az értelmiségi közbeszéd a konstruktivizmus jelzőjével pusztán Berger és Luckmann álláspontját illetné a maga korlátozott de stabil formájában, sokkal könnyebb dolgunk lenne. Ezzel szemben a konstrukció kifejezés ma a legkülönbözőbb elképzelések hamis ernyőfogalmaként fungál, és téveszti meg ezzel a társadalomtudomány művelőinek és fogyasztóinak legteljesebb táborát. A fogalmat, mely jóformán a művelt akadémiai körökhöz való közelség jelölőjévé üresedett, a könnyelműen kialakult konszenzus aurája lengi körül. Azonban

23 Lásd Charles Lemert panaszát (1992).

24 A pragmatizmus konstruktivista vonatkozásaihoz lásd Pihlström 1998. A pragmatista „humanizmus” konstruktivista természetete különösen szembeűnően mutatkozik meg a brit pragmatista Ferdinand Canning Scott Schiller 1907-ben megjelent munkájában, melynek érvelése számos ponton kísértetiesen hasonlít a modern konstruktivizmus megfontolásaira (Schiller 1981).

25 A történeti hűség kedvéért ugyanakkor érdemes felidézni, hogy az amerikai szociológia korai klasszikusa, Lester Frank Ward már 1905-ben használta a *social construction* kifejezést. (Ward 1905, lásd bővebben Knoblauch–Wilke 2016) A valóság társadalmi meg- illetve átformálásának kérdésével természetesen a Marxtól eredő gondolati hagyomány is szembenézett (lásd pl. Lukács 1971: 397 skk.).

26 A későbbiek során a pszichológiában is megjelentek társadalmi (társas?) konstruktivista (konstrukcionista? vö. Pörksen 2011) álláspontok, melyek azonban nem összetévesztendőek az általában vett pszichológiai konstruktivizmussal. Rövid ismertetésükhöz lásd Bodor 2004:17–36.

27 Az individuális alkalmazkodás mozzanatának kollektivistá megrövidítése emellett nyílt szakítást jelent az eredeti schützi megközelítéssel is.

amint azt a „radikális konstruktivista” Ernst von Glasersfeld (1995) bemutatta, a konstruktivizmus útja mindig a rögzösebb út, mely bonyolult eszmetörténeti útvesztők látszólagos kerülőin vezet keresztül, és nem a jól ismert közhelyekre lyukad ki.

3.

Az előbbiekben már utaltam arra, hogy Schütz egy félbeszakadt elméleti kezdeményezése, a relevanciaelmélet magában hordta azt a lehetőséget, hogy a kollektív értelmi alakzatok szubjektivitás felőli határait kijelölve megóvja a tudásszociológiát az olyan objektivista-kollektivista túlkapasoktól, amelyekben a Berger és Luckmann által kialakított elméleti keret is vétkes. Kétségtelen tény, hogy a szerzőpáros felvállalta a munkát, hogy összegyűjtse és összerendezze a legkülönbözőbb írásokban szereplő fejtegetésekből és megjegyzésekből Schütz lezárt formában sosem megfogalmazott „tudásszociológiáját”, ám mivel a relevanciaelméletet tartalmában és jelentőségében félreismerték, így egy Schütztől eredendően idegen durkheimi társadalomképpel kötötték össze néhai tanáruk gondolatait, így terelve a Schütz-recepciót évtizedes kerülőutakra.

A relevanciaelmélet, melyet számos Schütz-kutató az életmű magjának tart, egy a legkorábbi alkotói szakasztól a lezárulásig bűvópatakként fel-felbukkanó téma, mely legteljesebb – de kétségtelenül töredékes és befejezetlen – formáját az 1970-ben megjelent *Reflections on the Problem of Relevance* című posztumusz kötetben nyerte el; emellett az *Életvilág struktúrái* Luckmann által megírt első kötetében is találkozhatunk a relevanciaelmélettel, némileg megkurtított formában (Schutz 1970, Schutz–Luckmann 1973: 182–229). Az elméletet taglaló kéziratokat Schütz 1947 és 1951 közt vetette papírra, melyeket egy későbbi, végül sosem elkészült átfogó monográfia első fejezetének szánt (Embree 2011).

A relevanciaelméletben Schütz mint szubjektivitás-teoretikus, és különösképpen mint módszeres fenomenológus nyilvánul meg: a figyelemmel, a tudat szelektivitásával, a gondolatok szubjektív összefüggésrendszerének tagolódásával, és a világhoz való szubjektív hozzáférés más módjaival foglalkozik, és ezzel visszatér a fenomenológiával való találkozást megelőző Bergson-kéziratok (Schutz 1982), valamint a korai nagy mű (Schütz 1932) szubjektivista cselekvéseméleti tematikájához, és a régebbi kéziratoknál kidolgozottabb formában, a cselekvéseméleti és módszertani írásokhoz jobban igazodó explicite filozófiai antropológiai irányban tapogatózó érvrendszerben taglalja a szubjektivitás – szociológusként értsd: individuális cselekvőiség – kérdéseit.

Berger és Luckmann azonban jelentősen átértelmezték egykori tanáruk relevanciaelméletét. A Schütz által az individuális szubjektum tudatviszonyaira vonatkozóan megfogalmazott elméletet a szerzőpáros kiszakította az individuális tudati zártságból és kollektív szintre transzponálta. Ennek a lépésnek egy sajátos terminológiai zavar szolgált alapul: Schütz relevanciastruktúra kifejezését – mely eredetileg *tudaton belüli* relevanciaösszefüggésekre vonatkozik – Berger és Luckmann összemosta Schütz tudáskészlet és értelemstruktúra kifejezéseivel, melyek valóban hordoztak a kollektivitás szintjén is értelmezhető jelentést. Így lett a relevanciastruktúrákból, mely a különböző gondolatok, cselekvési tervek és egyéb tudati tárgyiságok végső soron a saját halálhoz való viszonyhoz, vagyis az individuális egzisztenciális meghatározottsághoz rögzített rendszeréből

az individuális cselekvőket egymáshoz kapcsoló objektív értelmi meghatározottságok rendszere.²⁸ Schütz, mint következetes fenomenológus a szubjektív perspektíva ilyen feltörését nem engedhette meg magának. A szubjektív tudniillik nem csak egy perspektíva a sok közül, hanem az egyetlen, amelyből közvetlen tapasztalat származik. Az individuális tudat nem pusztán a társadalom egy darabja, melyben mint cseppben a tenger van jelen a társadalom. A szubjektív valóság a világhoz való hozzáférés egyetlen módja, melynek „szűrőjén” – amennyiben intencionális cselekvésről beszélünk, mint ahogyan azt a megértő szociológia teszi – az objektív társadalmi tények átrostálódni kénytelenek, vagy ha a reprezentációs szóhasználatot feladjuk egy konstruktivista kedvéért, melyen belül a társadalmi tények külsődleges oksági hatásainak irritációjára megkonstruálódnak (pontosabban: konstituálódnak) azok a bizonyos konstrukciók, melyek ebben az olvasatban már nem is tekinthetők egyértelműen „társadalmiak”.

A relevanciaelmélet tulajdonképpen mondanivalójának elfedésével Berger és Luckmann nem csak a schützi tudásszociológiát térítették el egy durkheimiánus kollektívizmus irányába, hanem annak útja is megnyílt, hogy a szubjektív az interszubjektív fogalmából kiszorításra kerüljön, és így a társas együttélést koordináló értelmi viszonyok a kollektív dogmák mintájára legyenek elképzelhetők.

4.

Az eddigiek során meglehetősen éles kritikát fogalmaztam meg *A valóság társadalmi felépítése* ellen. Bírálatom a műnek csupán egyetlen, ám megítélésem szerint különösen jelentős sajátosságára vonatkozik. Az individuális értelmi vonatkozások kollektivisták leparlása, és így analitikus érvénytelenítése messzemenő következményekkel jár. A megértő szociológiai kezdeményezés – mely mellett Berger és Luckmann külön-külön

²⁸ Schütz relevanciakoncepciójának a Berger és Luckmann által is képviselt kiterjesztett olvasata igen elterjedtnek mondható az irodalomban. Az átértelmezés kétségtelenül termékenynek bizonyult: számos szerző a szubjektív határait átlépő relevancia-rendszerekben vélte felfedezni a hidat, amely a fenomenológia által inspirált szociológiát átvezetheti a makro-szintű társadalmi elemzések terepére. A fenomenológiai tájékozódású szociológiát mindig is körülölelő enyhe homály illetén tetézése azonban ellentétben áll az interpretációs folyamat teljes átvilágíthatóságát előmozdítani kívánó schützi fáradozásokkal. A zavarért részben maga Schütz okolható, ugyanis egyes szövegeiben fellelhető a relevancia kifejezés egy olyan alternatív alkalmazása, amely nem egyeztethető össze pontosan az eredeti elméleti kerettel. Bár a kétféle relevancia-koncepció különbsége első látásra árnyalatnyinak tűnik, megkülönböztetésük hiánya és következtelen összevegyítésük súlyos következményekkel járt a relevanciaelmélet sorsára nézve. A szélesebb körű recepcióban a *Reflections on the Problem of Relevance* kiérlelt elemzéseit óhatatlanul háttérbe szorította Berger és Luckmann relevancia-olvasata, mely a relevanciaelmélet szisztematikus kifejtését tartalmazó kéziratok helyett más íráskorok csonka és időnként analitikusan pontatlan utalásait vette alapul. Relevanciastruktúrákon Schütz eredetileg szubjektív tudattartalmak összefüggésrendszerét érti. Emellett azonban időnként – a relevanciaelmélet tételes kifejtésétől eltérő szöveghelyeken – olyan ideális alanyok esetén is relevancia-rendszereket emleget, amelyeknél nem beszélhetünk relevanciák szubjektív tudati adottságáról; ebben az értelemben szól például társadalmi csoportok közös relevancia-rendszereiről, vagy akár a tudomány mint olyan relevancia-rendszeréről. Az ilyen közvetlenül nem adott, tudaton túli relevanciastruktúrák képzetét tudományos szemlélként idealizációk segítségével hozzuk létre, ahhoz hasonlóan ahogyan a természetes beállítódás talaján álló cselekvő idealizációk révén, voltaképpen hipotetikus módon feltételezi a saját relevanciái és alter relevanciái közti egyezést (lásd ehhez pl. Schutz 1962a: 12, 1962b: 316). Megítélésem szerint a relevancia-kéziratok anyagából világosan látható, hogy Schütz a szubjektív relevanciaösszefüggéseket tekintette elsődlegesnek, és a tudaton túli relevancia-rendszerekre vonatkozó, jóval kevésbé kimunkált esetenkénti hivatkozásai többnyire csak további behatóbb vizsgálatot igénylő problémákra való utalásokként értelmezhetők. Nagyságrendnyi különbség van a kollektívumok ideális relevancia-rendszereire hivatkozó tudományos hipotézisek és a szubjektív relevancia-rendszerek fenomenológiai feltárására építő elemzés ismereti helyiértéke közt: Schütz tudta ezt, és pontosan ezért őrizte meg a végsőkig a szubjektív interpretáció követelményét módszertani posztulátumai egyikeként. Ha a szubjektív perspektíva elsődlegességét feladva a tudaton túli relevancia-rendszereket helyezzük az első helyre, azok óhatatlanul bekebelezik az egyéni relevanciastruktúrákat, és így megnyílik annak útja, hogy – miként Berger és Luckmann – visszanyerjük Durkheimhez.

is egész életművükre szólóan elköteleződtek – ugyanis nem elégszik meg a „nagy magyarázóerővel”, hanem *adekvát* magyarázatra törekszik, amely mint azt Weber megfogalmazta, magában foglalja az értelem szerinti adekvátság követelményét is.²⁹ A megértő szociológiai program nem mondhat le az egyéni értelemtulajdonításról, és nem vezetheti azt vissza egy adottnak vett kollektív értelemre, ugyanis a kollektivista magyarázat az eredendően szubjektív cselekvői szemszögből tekintve mindig külsődleges, és ezért inadekvát marad. A szerzők pontosan ezt teszik: egy objektíve adott értelmet hiposztazálnak, amelyet az individuális cselekvő tudatába imputálnak, és az egyéni – explicité szubjektív! – magyarázati szintre vonatkozó pusztán névleges magyarázatokra hivatkozva söprik szőnyeg alá az egyéni értelemtulajdonítások szubjektív természetének problémáját – a szociológia történetében nem először, és minden bizonnyal nem utoljára.

A kollektivista-holista magyarázati stratégia számos társadalmi jelenség magyarázatánál bizonyulhat célravezetőnek. Durkheim munkássága remek példákkal szolgál erre, ugyanakkor azt is illusztrálja, hogy a kollektivizmus konzekvens fenntartása különösen nagy módszertani fegyelmet követel. A kollektivista-holista és módszertani individualista megközelítést váltogató eljárás, nevezzük ezt akár „dialektikusnak”, mint ahogy Berger és Luckmann teszi, lehetőséget kínál arra, hogy amikor az egyik stratégia szerinti magyarázat nehézségbe ütközik, átváltunk a másik stratégiára, és így folyamatosan a másik térfelre áttolva megkerüljük a problémát. Ennek megszokott példái azok a szociológiai magyarázatok, melyek „kultúrával”, „struktúrával”, mi több, „társadalommal” pótolják ki individualistaként induló magyarázatuk hézagait.³⁰ Pontosan ettől a referenciaszintek közti reflektálatlan változtatásoktól óvott Schütz módszertani írásaiban (lásd pl. Schutz 1964).

Nagyban gátolja kutatásstratégiai fegyelmezettiségünket, ha előre adottnak vesszük azt, hogy a két magyarázati mód végül majd „középen összeér”. Egy következetesen kidolgozott kollektivista és módszertani individualista megközelítés éppen azért szolgálhat egymás kölcsönös korrekciójaként, mert egymás poláris ellentétei. Véleményem szerint rendelkezünk konzekvens kollektivista stratégiával – Durkheimével –, és módszertani individualistával is – Schütz, bár befejezetlen és töredékes formában, de kínál egy ilyen opciót (Havrancsik 2015) –, de a Berger és Luckmann által kialakított szintézis, melyben mindkét pólus meggyengített formában képviseltetik, minden egyéb erénye mellett analitikus szempontból elégtelennek bizonyul.

29 Az adekvátság-kritérium jelentőségéről lásd Christian Etzrodt (2007) megvilágító erejű írását.

30 Lásd minderről bővebben Havrancsik 2015, 2018

IRODALOM

- Abbott, A. (2001) *Chaos of Disciplines*. Chicago: University of Chicago Press.
- Berger, P. L. (1967) *The Sacred Canopy. Elements of a Sociological Theory of Religion*. Garden City, New York: Doubleday.
- Berger, P. L. – Luckmann, T. (1967) *The Social Construction of Reality*. Garden City, N.Y: Doubleday.
- Berger, P. L. – Luckmann, T. (1998) *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés*. Budapest: József Műhely.
- Bloor, D. (1976) *Knowledge and Social Imagery*. London, Henley and Boston: Routledge & Kegan Paul.
- Bloor, D. (2005a) Durkheim és Mauss újraolvasása: az osztályozás és a tudásszociológia. In Fehér M. – Békés V. (szerk.) *Tudásszociológia szöveggyűjtemény*. Budapest: Typotex, 185–223.
- Bloor, D. (2005b) Kollektív reprezentációk. In Fehér M. – Békés V. (szerk.) *Tudásszociológia szöveggyűjtemény*. Budapest: Typotex. 225–237.
- Bodor, P. (2004) *On Emotions. A Developmental Social Constructionist Account*. Budapest: L'Harmattan.
- Durkheim, É. (2004) *A vallási élet elemi formái. A totemisztikus rendszer Ausztráliában*. Budapest: L'Harmattan.
- Durkheim, É. – Mauss, M. (2005) Az osztályozás néhány elemi formája. In Fehér M. – Békés V. (szerk.) *Tudásszociológia szöveggyűjtemény*. Budapest: Typotex, 113–132.
- Embree, L. E. (2011) Editor's note. In A. Schutz: *Collected Papers V. Phenomenology on the Social Sciences*. Dordrecht: Springer. v-vi.
- Endress, M. (2011) Methodological Relationism. In R. Schantz – M. Seidel (eds.) *The Problem of Relativism in the Sociology of (Scientific) Knowledge*. Heusenstamm: Ontos Verlag, 157–181.
- Endress, M. (2016) On the Very Idea of Social Construction: Deconstructing Searle's and Hacking's Critical Reflections. *Human Studies* 39 (1), 127–146. <https://doi.org/10.1007/s10746-016-9395-3>
- Erdélyi Á. (1988) Megértő társadalomtudomány – angolszász módra. In P. Winch: *A társadalomtudomány eszméje és viszonya a filozófiához*. Budapest: Akadémiai, 7–21.
- Etzrodt, C. (2007) How can Alfred Schutz's Phenomenology Increase the Fruitfulness of Popper's Methodological Individualism? *Ritsumeikan Social Sciences Review* 43(6), 59–75
- Friedman, A. M. (2016) Perceptual Construction: Rereading The Social Construction of Reality Through the Sociology of the Senses. *Cultural Sociology* 10(1), 77-92 . <https://doi.org/10.1177/1749975515615149>
- Glaserfeld, E. von (1995) *Radical Constructivism: a Way of Knowing and Learning*. London, New York: Routledge – Falmer.
- Habermas, J. (2005) *Megismerés és érdek*. Pécs: Jelenkor.
- Hacking, I. (2000) *Social Construction of What?* Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Havrancsik D. (2012) A félreértések dilógusa. Talcott Parsons és Alfred Schütz vitájának tanulságai. *Szociológiai Szemle* 22(3), 54–81.
- Havrancsik, D. (2015) Methodological Individualism: the Merits of a Schutzian Perspective. *Schutzian Research*, 7, 65–87.
- Havrancsik D. (2016) Mannheim Károly és a tudománykutatás. Kézirat.
- Havrancsik D. (2017) Max Weber és Alfred Schütz: megértő szociológiai alapvetések. In Örkény A. (szerk.) *Kötő-jelek 2016. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola Évkönyve*. Budapest: ELTE TÁTK, 5–20. Hozzáférhető: http://tat.k.elte.hu/file/Koto-jelek_2016.pdf [letöltve: 2019-02-13]
- Havrancsik, D. (2018) Toward a General Theory of Understanding. Schutzian Theory as Proto-hermeneutics. *Human Studies*, 41 (3), 333–369. <https://doi.org/10.1007/s10746-018-9460-1>
- Keller, R. – Knoblauch, H. – Reichertz, J. (Hrsg.)(2013) *Kommunikativer Konstruktivismus. Theoretische und empirische Arbeiten zu einem neuen wissenssoziologischen Ansatz*. Wiesbaden. Springer.
- Knoblauch, H. – Wilke, R. (2016) The Common Denominator: The Reception and Impact of Berger and Luckmann's *The Social Construction of Reality*. *Human Studies* 39(1), 51–69.
- Lemert, C. (1992) What's Real After All These Years? *Perspectives*, 15(2), 10–11.
- Luckmann, T. (1963) *Das Problem der Religion in der modernen Gesellschaft*. Freiburg: Rombach.
- Luckmann, T. (1967) *The Invisible Religion. The Problem of Religion in Modern Society*. New York: Macmillan.
- Luckmann, T. (1992a) Social Construction and After. *Perspectives* 15(2), 4–5.
- Luckmann, T. (1992b) *Theorie des sozialen Handelns*. Berlin: De Gruyter.
- Luhmann, N. (2009) Az ismeret: konstrukció. Előadás a berni Kunstmuseumban 1988. október 23-án. *Replika* 66, 17–31.

- Lukács Gy. (1971) Az eldologiasodás és a proletariátus tudata. In *Történelem és osztálytudat*. Budapest: Magvető. 319–519.
- Maturana, H. (2003) The Biological Foundations of Self Consciousness and the Physical Domain of Existence. In N. Luhmann (Hrsg.) *Beobachter: Konvergenz der Erkenntnistheorien?* München: Wilhelm Fink Verlag. 47–117.
- Mises, L. von (1976) *The Epistemological Problems of Economics*. New York: New York University Press.
- Némedi D. (1988) Durkheim és a modern cselekvésemélet. *Szociológia* 18 (3), 275–304.
- Némedi D. (2005) *Klasszikus szociológia 1890–1945*. Budapest: Napvilág.
- Nisbet, R. A. (1965) *Émile Durkheim*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Pickering, W.S.F. (ed.) (1999) *Durkheim and Representations*. London: Routledge.
- Pihlström, S. (1998) *Pragmatism and Philosophical Anthropology. Understanding Our Human Life in a Human World*. New York: Peter Lang Publishing Inc.
- Pörksen, B. (2011) Schlüsselwerke des Konstruktivismus. Eine Einführung. In B. Pörksen (Hrsg.) *Schlüsselwerke des Konstruktivismus*. VS Verlag, 13–28.
- Ringer, F. (2000) *Max Weber's Methodology*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Rockmore, T. (2005) *On Constructivist Epistemology*. Rowman & Littlefield Publishers.
- Rogers, M. F. (1992) Wheather Vanes, Tokens and Texts. *Perspectives* 15(2), 6.
- Schiller, F. C. S. (1981) Tanulmányok a humanizmusról. In Szabó A. Gy. (szerk.) *Pragmatizmus. A pragmatista filozófia megalapítóinak műveiből*. Budapest: Gondolat, 541–632.
- Schmaus, W. (1994) *Durkheim's philosophy of science and the sociology of knowledge. Creating an Intellectual Niche*. Chicago: University of Chicago Press.
- Schulak, E-M. – Unterköfler, H. (2011) *The Austrian School of Economics: a History of its Ideas, Ambassadors, and Institutions*. Auburn, Alabama: Mises Institute.
- Schütz, A. (1932) *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt*. Wien: Julius Springer.
- Schutz, A. (1962a) Common-sense and Scientific Interpretation of Human Action. In *Collected Papers I. The Problem of Social Reality*. The Hague: Martinus Nijhoff, 3–47.
- Schutz, A. (1962b) Symbol, Reality and Society. In *Collected Papers I. The Problem of Social Reality*. The Hague: Martinus Nijhoff. 287–356.
- Schutz, A. (1964) Social World and the Theory of Social Action. In *Collected Papers II. Studies in Social Theory*. The Hague: Martinus Nijhoff, 3–19.
- Schutz, A. (1970) *Reflections on the Problem of Relevance*. New Haven: Yale University Press.
- Schutz, A. (1982) *Life Forms and Meaning Structure*. London: Routledge.
- Schutz, A. – Luckmann, T. (1973) *The Structures of the Life-World*. Evanston: Northwestern University Press.
- Sica, A. (2016) Social Construction as Fantasy: Reconsidering Peter Berger and Thomas Luckmann's *The Social Construction of Reality* after 50 years. *Cultural Sociology* 10(1), 37–52. <https://doi.org/10.1177/1749975515614869>
- Vera, H. (2016a) Rebuilding a Classic: The Social Construction of Reality at 50. *Cultural Sociology* 10(1), 3–20. <https://doi.org/10.1177/1749975515617489>
- Vera, H. (2016b) An Interview with Peter L.Berger: Chamber Music at a Rock Concert. *Cultural Sociology* 10(1), 21–29. <https://doi.org/10.1177/1749975515616825>
- Vera, H. – Dreher, J. (2016) The Social Construction of Reality, A Four-Headed, Two-Fingered Book: An Interview with Thomas Luckmann. *Cultural Sociology* 10(1), 30–36. <https://doi.org/10.1177/1749975515616826>
- Ward, L. F. (1905) Evolution and social structures. *American Journal of Sociology*, 10(5), 589–605.
- Winch, P. (1988) *A társadalomtudomány eszméje és viszonya a filozófiához*. Budapest: Akadémiai.